

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СИМПТОМОКОМПЛЕКС ФРУСТРАЦІЙНОЇ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

Мушкевич Валентин

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

vsc.snoop@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3593-1086>

Мета. У статті досліджено та проаналізовано гендерні особливості фрустраційної поведінки військовослужбовців різної статі, подано їх емпіричне обґрунтування, представлено процедуру та методику дослідження фрустраційної поведінки військовослужбовців, виділено основні психологічні особливості фрустраційної поведінки військовослужбовців різної статі.

Методи. Використано методи математичної статистики та психодіагностики: методики діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана, вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга, самооцінки психічних станів Г. Айзенка, агресії Е. Вагнера, показників і форм агресії А. Басса і А. Даркі, рівня емоційного вигорання В. Бойка.

Результати. Зауважено, що в жіночій частині військовослужбовців, порівняно з чоловічою, спостерігається достовірно вищий ступінь незадоволеності соціальними досягненнями. Встановлено, що достовірно вищий ступінь прояву агресивності демонструють досліджувані чоловічої статі. Доведено, що в жінок-військовослужбовців, якщо порівняти з чоловіками, спостерігається вищий ступінь вираження таких показників, як «переживання психотравмуючих обставин», «розширення сфери економії емоцій», «незадоволеність собою». Порівнюючи з жінками, в чоловічій частині досліджуваних спостерігається достовірно вищий ступінь вираження таких симптомів емоційного вигорання, як «емоційний дефіцит», «особистісна відчуженість», «редукція професійних обов'язків», «емоційна відчуженість», «психосоматичні та психовегетативні порушення», «неадекватне вибіркоче емоційне реагування».

Висновки. Представлені показники вираження психологічних особливостей фрустраційної поведінки військовослужбовців різної статі залучені до перспективи подальших досліджень, які будуть спрямовані на психодіагностичний та психоедукаційний процеси у вивченні уявлень

військовослужбовців про психологічне здоров'я та здоровий спосіб життя, на виявлення мотивів та стереотипів поведінки, що спрямовані на підтримання, збереження та покращення психологічного здоров'я військовослужбовців різної статі з різним рівнем як об'єктивного, так і суб'єктивного бачення якості професійного функціонування.

Ключові слова: гендерна диференціація, фрустрація, фрустраційна поведінка, військовослужбовці, психічна травма, психологічна адаптація.

Mushkevych Valentyn. Psychological symptom complex of frustrational behavior of servicemen: gender aspect.

Goal. The article examines and analyzes the gender features of frustrational behavior of servicemen of different sexes, presents their empirical justification, presents the procedure and methods of research of frustrational behavior of servicemen, highlights the main psychological features of frustrational behavior of servicemen of different sexes.

Methods. Methods of mathematical statistics and psychodiagnostics are used: methods of diagnosing the level of social frustration of L. Wasserman, studying frustration reactions of S. Rosenzweig, self-assessment of mental states of G. Eisenko, aggression of E. Wagner, indicators and forms of aggression of A. Bass and A. Darki, level of emotional burnout V. Boyko.

Results. It is noted that in comparison with men, the female part of the military has a significantly higher degree of dissatisfaction with social achievements. It was found that a significantly higher degree of aggression is demonstrated by male subjects. It is proved that in comparison with men, the female part of the military has a significantly higher degree of expression of such indicators as "experiencing traumatic circumstances", "expanding the scope of saving emotions", "self-dissatisfaction". Compared with women, the male part of the subjects has a significantly higher degree of severity of such symptoms of emotional burnout as "emotional deficit", "personal alienation", "reduction of professional responsibilities", "emotional alienation", "psychosomatic and psychovegetative disorders", "inadequate selective emotional response.

Conclusions. The presented indicators of the severity of psychological features of frustrational behavior of servicemen of different sexes are included in the perspective of further research, which will be aimed at psychodiagnostic and psychoeducational processes concerning the study servicemen's ideas about psychological health and healthy lifestyle, to identify motives and stereotypes that are directed towards preserving and improving the psychological health of servicemen of different sexes with different levels of both objective and subjective vision of the quality of professional functioning.

Key words: gender differentiation, frustration, frustrational behavior, servicemen, mental trauma, psychological adaptation.

Мушкевич Валентин. Психологический симптомокомплекс фрустрационного поведения военнослужащих: гендерный аспект.

Цель статьи. В статье исследованы и проанализированы гендерные особенности фрустрационного поведения военнослужащих разного пола, представлено их эмпирическое обоснование, процедура и методика исследования фрустрационного поведения, выделены основные психологические особенности фрустрационного поведения военнослужащих разного пола.

Методы. Используются методы математической статистики и психодиагностики: методики диагностики уровня социальной фрустрированности Л. Васермана, изучение фрустрационных реакций С. Розенцвейга, самооценки психических состояний Г. Айзенка, агрессии Э. Вагнера, показателей и форм агрессии А. Басса и А. Дарки, уровня эмоционального выгорания В. Бойко.

Результаты. Отмечено, что по сравнению с мужчинами у женской части военнослужащих наблюдается достоверно более высокая степень неудовлетворенности социальными достижениями. Установлено, что достоверно более высокую степень проявления агрессивности демонстрируют исследуемые мужского пола. Доказано, что по сравнению с мужчинами у женской части военнослужащих наблюдается достоверно более высокая степень выраженности таких показателей, как «переживание психотравмирующих обстоятельств», «расширение сферы экономии эмоций», «неудовлетворенность собой». По сравнению с женщинами у мужской части испытуемых наблюдается достоверно более высокая степень выраженности таких симптомов эмоционального выгорания, как «эмоциональный дефицит», «личностная отчужденность», «редукция профессиональных обязанностей», «эмоциональная отчужденность», «психосоматические и психовегетативные нарушения», «неадекватное выборочное эмоциональное реагирование».

Выводы. Представленные показатели выраженности психологических особенностей фрустрационного поведения военнослужащих разного пола включены в перспективу дальнейших исследований, направленных на психодиагностический и психоздукционный процессы по изучению представлений военнослужащих о психологическом здоровье и здоровом образе жизни, на выявление мотивов и стереотипов поведения, направленных на поддержание, сохранение и улучшение психологического здоровья военнослужащих разного пола с разным уровнем как объективного, так и субъективного видения качества профессионального функционирования.

Ключевые слова: гендерная дифференциация, фрустрация, фрустрационное поведение, военнослужащие, психическая травма, психологическая адаптация.

Вступ. У сучасному світі, який характеризується швидкоплинними змінами та інформаційним перевантаженням, для людей високим є ризик виникнення ситуацій, що можуть провокувати фрустрацію. Певний соціокультурний життєвий простір створює

передумови для виникнення особистісних станів, пов'язаних із фрустрацією життєвих потреб, так само як і певна професійна та гендерна приналежність може стимулювати – більшою чи меншою мірою – виникнення фрустраційних ситуацій. Професія військовослужбовця передбачає наявність екстремальних ситуацій, прийняття складних рішень, які, безперечно, можуть призводити до фрустрації та різного її прояву як у чоловіків, так і в жінок.

На сході України вже протягом кількох років ведуться бойові дії. Чисельність військовослужбовців, що побували в зоні бойових дій, де тривалий час на них мали вплив травмуючі події, збільшується. Втім, якщо раніше серед військовослужбовців переважали представники чоловічої статі, то зі зростанням у збройних силах чисельності жінок з'явилася потреба активізації нових досліджень у напрямку вивчення емоційної сфери та поведінкових проявів жінок-військовослужбовців.

У працях зарубіжних психологів, особливо американських, ізраїльських, західноєвропейських, достатньо добре вивчено військовий аспект жіночої психологічної проблематики. Серед найбільш відомих та авторитетних фахівців у цій сфері – М. Бінкін, С. Єнлоу, Д. Мітчел, Д. Паркер, М. Растанд та ін. (Binkin, Vach, 1977; Enloe, 1983; Mitchell, 1966; Parker, 1972; Rustad, 1982).

Окрім дослідження наслідків набуття військового досвіду жінками, актуальним бачиться аналіз особливостей переживання воєнно-травматичного стресу, фізичних та психологічних травм, ускладнення адаптації до мирного життя військовослужбовців різної статі. До цієї теми зверталась У. Березницька, О. Блінов, Н. Божок, О. Грунтковський, І. Дятлова, Ю. Калагін, Н. Кліменко, В. Коширець, Л. Кримець, А. Мельник, М. Мушкевич, Т. Партико, О. Пустовий, Р. Федоренкота ін. (Березницька, Мацевко, Солошенко, 2020; Блінов, 2013; Божок, Климова, 2014; Грунтковський, Жалюк, Загривий, 2010; Дятлова, 2018; Кримець, 2018; Партико, Скальська, 2020; Мушкевич, та ін., 2016; Пустовий, 2017). Автори виділили причини складнощів адаптації військовослужбовців, тоді як особливості переживання фрустраційної поведінки досліджено та описано не достатньо, що й визначає актуальність цього наукового пошуку. Об'єкт дослідження – фрустрація як психічний стан особистості. Предметом наукового пошуку постають психологічні особливості прояву фрустраційної поведінки військовослужбовців різної статі.

Методи та процедура дослідження. Зважаючи на важливість

вираження стану фрустрації військовослужбовців, на недостатність даних щодо фрустраційної поведінки військовослужбовців різної статі, мета цього дослідження – аналіз гендерних особливостей фрустраційної поведінки військовослужбовців, їх теоретичне та емпіричне обґрунтування.

Мета розвідки передбачає виконання таких завдань:

1. Проаналізувати наукові дослідження щодо феноменів фрустрації та особливостей прояву фрустраційної поведінки військовослужбовців різної статі.

2. Розробити процедуру та методика дослідження фрустраційної поведінки військовослужбовців.

3. Виділити та описати особливості прояву фрустраційної поведінки військовослужбовців різної статі.

Для реалізації визначеного комплексу математико-статистичних процедур було використано комп'ютерний пакет статистичних програм SPSS for Windows (версія 19). Щодо емпіричної частини, то, відповідно до завдань дослідження, було здійснено порівняльний аналіз вираження показників фрустрованості, агресивності та психоемоційного вигорання у досліджуваних різної статі. Зокрема, для характеристик досліджуваних, релевантних змістовим показникам їх фрустрованості, агресивності та психоемоційного вигорання було визначено низку таких психологічних змінних (Вассерман, Иовлев, Беребин, 2004; Дерманова, 2002; Курбатова, Муляр, 2001):

– згідно з методикою діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Вассермана – ступінь незадоволеності соціальними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності: «своєю освітою», «взаєминами з колегами», «взаєминами з керівництвом», «взаєминами із суб'єктами своєї професійної діяльності», «змістом своєї роботи загалом», «умовами професійної діяльності», «своїм становищем у суспільстві», «матеріальним станом», «житлово-побутовими умовами», «взаєминами з подружжям», «взаєминами з дітьми», «взаєминами з батьками», «ситуацією в державі (суспільстві)», «взаєминами з близькими, друзями, знайомими», «сферою послуг і побутового обслуговування», «сферою медичного обслуговування», «способом проведення дозвілля», «можливістю проводити відпустку», «можливістю вибору місця роботи», «своїм способом життя загалом»; «загальний рівень фрустрації»;

– згідно з методикою вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга – направленість і тип фрустраційної реакції: «екстрапунітивна реакція з фіксацією на перешкоді», «екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті», «екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби», «інтропунітивна реакція з фіксацією на перешкоді», «інтропунітивна реакція з фіксацією на самозахисті», «інтропунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби», «імпунітивна реакція з фіксацією на перешкоді», «імпунітивна реакція з фіксацією на самозахисті», «імпунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби»;

– згідно з методикою діагностики самооцінки психічних станів Г. Айзенка – самооцінка психічних станів: «тривожності», «фрустрації», «агресивності», «ригідності»;

– згідно з методикою вивчення показників і форм агресії А. Басса-А. Даркі – показники і форми агресії: «фізична агресія», «непряма агресія», «негативізм», «дратівливість», «образа», «підозрілість», «вербальна агресія», «почуття провини», «індекс агресивності», «індекс ворожості»;

– згідно з методикою вивчення агресії Е. Вагнера – показники агресії: «агресія», «директивність», «емоційність», «комунікація», «залежність», «страх», «демонстративність», «каліцтво», «активна байдужість», «пасивна байдужість», «опис»;

– згідно з методикою діагностики рівня емоційного вигорання В. Бойко – симптоми емоційного вигорання: «переживання психотравмуючих обставин», «незадоволеність собою», «загнаність у кут», «тривога і депресія», «неадекватне вибіркоче емоційне реагування», «емоційно-моральна дезорієнтація», «розширення сфери економії емоцій», «редукція професійних обов'язків», «емоційний дефіцит», «емоційна відчуженість», «особистісна відчуженість», «психосоматичні й психовегетативні порушення», «загальний рівень емоційного вигорання».

Предмет статистичного аналізу на цьому етапі дослідження – перевірка гіпотези про значні відмінності в рівні вираження показників фрустрованості, агресивності та психоемоційного вигорання в досліджуваних різної статі. З формальної точки зору відбулося визначення характеру відмінностей у середніх значеннях вираження психологічних характеристик випробуваних, диференційованих у різні категорії на підставі сформульованих вище

критеріїв.

З цією метою було використано комплекс математико-статистичних процедур. Зокрема, для дослідження було використано такі методи (Бююль, Цёфель, 2002; Наследов, 2004; Наследов, 2005):

а) для порівняння середніх значень вираження показників фрустрованості, агресивності й психоемоційного вигорання в досліджуваних – метод порівняння середніх значень (CompareMeans);

б) для визначення достовірних відмінностей у середніх значеннях вираження показників фрустрованості, агресивності й психоемоційного вигорання в досліджуваних, диференційованих за критерієм «статі» – непараметричний критерій відмінностей для незалежних вибірок Манна-Вітні (Mann-Whitney Test).

Зауважимо, що з міркувань коректності подальшої інтерпретації виявлених закономірностей залишимо без детального аналізу ті відмінності в середніх значеннях вираження психологічних характеристик досліджуваних, які не мають статистично достовірного характеру. Також, зважаючи на характер отриманих результатів, доречно узагальнити табличні дані з урахуванням рівня статистичної значущості виявлених закономірностей, тобто в напрямку від найбільш до найменш достовірно значущих результатів. З огляду на це, перейдемо до змістової інтерпретації результатів.

Обговорення результатів. Порівняння середніх значень вираження ступеня незадоволеності випробуваних своїми соціальними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності, виміряних за допомогою методики діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана, дало змогу виявити низку важливих закономірностей. Так, залежно від статі середні значення вираження ступеня незадоволеності досліджуваних своїми соціальними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності розподілилися таким чином (див. Табл. 1).

З огляду на табличні дані можна стверджувати, що статистично значуща різниця в середніх значеннях вираження ступеня незадоволеності досліджуваних різної статі своїми соціальними досягненнями виявлено стосовно таких аспектів життєдіяльності: «власна освіта» ($p \leq 0,001$), «житлово-побутові умови» ($p \leq 0,001$), «загальний рівень фрустрації» ($p \leq 0,001$), «ситуація в державі (суспільстві)» ($p \leq 0,01$), «власний спосіб життя загалом» ($p \leq 0,01$), «взаємини з подружжям» ($p \leq 0,05$), «сфера медичного

обслуговування» ($p \leq 0,05$), «взаємини з батьками» ($p \leq 0,05$), «сфера послуг і побутового обслуговування» ($p \leq 0,05$), «матеріальний стан» ($p \leq 0,05$), «взаємини з дітьми» ($p \leq 0,05$).

Таблиця 1

Відмінності середніх значень вираження ступеня незадоволеності соціальними досягненнями в досліджуваних різної статі (згідно з методикою діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана)

Аспекти життєдіяльності	Стать		Значення ймовірності (p)
	жінки	чоловіки	
власна освіта	1,41	0,89	0,000
взаємини з колегами	1,13	0,92	0,143
взаємини з керівництвом	1,20	0,90	0,060
взаємини із суб'єктами праці	1,14	1,20	0,840
зміст своєї роботи загалом	1,24	1,40	0,302
умови професійної діяльності	1,57	1,71	0,293
становище у суспільстві	1,30	1,10	0,696
матеріальний стан	1,78	1,44	0,029
житлово-побутові умови	1,80	1,27	0,001
взаємини з подружжям	1,66	1,27	0,015
взаємини з дітьми	1,32	1,57	0,030
взаємини з батьками	1,32	1,66	0,021
ситуація в державі (суспільстві)	2,32	1,80	0,004
взаємини з близькими, друзями	1,92	1,87	0,872
сфера побутового обслуговування	1,87	1,53	0,028
сфера медичного обслуговування	2,20	1,80	0,017
спосіб проведення дозвілля	1,82	1,64	0,335
можливість проводити відпустку	1,64	1,45	0,191
можливість вибору місця роботи	1,18	1,09	0,507
власний спосіб життя загалом	1,16	1,51	0,005
загальний рівень фрустрації	1,59	1,34	0,001

Крім цього, близькою до найнижчого порогу достовірності ($p=0,05$) виявилась величина рівня статистичної значущості такого показника (аспекту життєдіяльності) досліджуваних, як «взаємини з керівництвом» ($p=0,060$). Тож доцільно описати та інтерпретувати цей показник на рівні тенденцій.

Узагальнення результатів вивчення особливостей прояву характеристик фрустрованості в досліджуваних різної статі дає підстави констатувати, що в жіночій частини випробуваних, порівняно з чоловічою, спостерігається достовірно вищий ступінь незадоволеності соціальними досягненнями в таких аспектах життєдіяльності, як «власна освіта», «житлово-побутові умови», «загальний рівень фрустрації», «ситуація в державі (суспільстві)», «взаємини з подружжям», «сфера медичного обслуговування», «сфера послуг і побутового обслуговування», «матеріальний стан». Натомість, порівняно з жінками, в досліджуваних чоловіків спостерігається достовірно вищий ступінь незадоволеності соціальними досягненнями в таких аспектах життєдіяльності, як «власний спосіб життя в цілому», «взаємини з батьками», «взаємини з дітьми».

Якщо завершити цей дослідницький блок загальним аналізом виявлених тенденцій щодо показника «взаємини з керівництвом», для якого рівень достовірності майже досягнув зони статистичної значущості ($p=0,060$), то зауважимо, що його середні значення виявилися достовірно вищими в досліджуваних жіночій статі. У контексті змістової інтерпретації для досліджуваних жінок більшою мірою притаманне відчуття незадоволеності взаєминами з керівництвом, аніж для чоловіків.

Розглянемо результати вивчення відмінностей у середніх значеннях вираження фрустраційних реакцій досліджуваних, виміряних за допомогою методики вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга. Порівняння середніх значень вираження фрустраційних реакцій у досліджуваних різної статі виявило низку важливих закономірностей (див. Табл. 2).

Табличні дані відображають те, що статистично значущі відмінності в середніх значеннях вираження фрустраційних реакцій у випробуваних різної статі виявлено за такими показниками: «екстрапунітивна реакція з фіксацією на перешкоді» ($p\leq 0,001$), «імпунітивна реакція з фіксацією на самозахисті» ($p\leq 0,001$),

«екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті» ($p \leq 0,01$), «імпунітивна реакція з фіксацією на перешкоді» ($p \leq 0,01$), «екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби» ($p \leq 0,05$), «інтропунітивна реакція з фіксацією на самозахисті» ($p \leq 0,05$).

Таблиця 2

Відмінності середніх значень вираження фрустраційних реакцій у досліджуваних різної статі (згідно з методикою вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга)

Направленість і тип фрустраційної реакції	Стать		Значення ймовірності (p)
	жінки	чоловіки	
екстрапунітивна реакція з фіксацією на перешкоді	4,20	3,38	0,000
екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті	2,92	3,76	0,005
екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби	2,46	2,21	0,014
інтропунітивна реакція з фіксацією на перешкоді	2,11	2,11	0,931
інтропунітивна реакція з фіксацією на самозахисті	2,75	2,44	0,042
інтропунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби	2,92	2,97	0,769
імпунітивна реакція з фіксацією на перешкоді	2,28	2,96	0,007
імпунітивна реакція з фіксацією на самозахисті	3,04	2,42	0,001
імпунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби	2,18	2,24	0,786

Узагальнення результатів вивчення особливостей прояву фрустраційних реакцій у досліджуваних різної статі дає можливість констатувати, що жінки-військовослужбовці мають достовірно вищий ступінь вираження таких показників, як «екстрапунітивна реакція з фіксацією на перешкоді», «імпунітивна реакція з фіксацією на самозахисті», «екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби», «інтропунітивна реакція з фіксацією на самозахисті».

Натомість досліджувані чоловіки-військовослужбовці мають достовірно вищий ступінь вираження таких показників (фрустраційних реакцій), як «екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті» й «імпунітивна реакція з фіксацією на перешкоді». Проведемо змістову інтерпретацію виявлених закономірностей.

Розглянемо результати вивчення відмінностей у середніх значеннях вираження психічних станів випробуваних, виміряних за допомогою методики діагностики самооцінки психічних станів Г. Айзенка. Так, залежно від статі середні значення вираження психічних станів у досліджуваних розподілилися таким чином (див. Табл. 3).

Таблиця 3

**Відмінності середніх значень вираження психічних станів
у досліджуваних різної статі**
(згідно з методикою діагностики самооцінки психічних станів
Г. Айзенка)

Психічний стан	Стать		Значення ймовірності (p)
	Жінки	Чоловіки	
Тривожність	7,04	7,60	0,308
Фрустрація	7,63	5,93	0,000
Агресивність	7,55	8,89	0,005
Ригідність	7,47	8,23	0,043

Дані Таблиці 3 підтверджують, що статистично значущі відмінності в середніх значеннях вираження психічних станів у випробуваних різної статі виявлено за такими показниками: «фрустрація» ($p \leq 0,001$), «агресивність» ($p \leq 0,01$), «ригідність» ($p \leq 0,05$).

Узагальнення результатів вивчення особливостей прояву психічних станів у досліджуваних різної статі дає змогу констатувати, що порівняно з чоловіками у жіночій частини випробуваних спостерігається достовірно вищий ступінь вираження такого показника як «фрустрація». Натомість, якщо порівнювати з жінками, то в чоловічій частини досліджуваних спостерігається достовірно вищий ступінь вираження таких показників (психічних станів), як «агресивність» і «ригідність».

Перейдемо до розгляду результатів вивчення відмінностей у середніх значеннях вираження показників агресії випробуваних, виміряних за допомогою методики вивчення агресії Е. Вагнера. Порівняння середніх значень вираження показників агресії у досліджуваних різної статі виявило низку важливих закономірностей (див. Табл. 4).

Таблиця 4

**Відмінності середніх значень вираження показників агресії
у досліджуваних різної статі
(згідно з методикою вивчення агресії Е. Вагнера)**

Показники агресії	Стать		Значення ймовірності (p)
	Жінки	чоловік и	
Агресія	1,01	1,54	0,000
Директивність	2,11	2,56	0,026
Страх	1,22	1,55	0,019
Емоційність	2,08	2,23	0,259
Комунікація	2,08	1,91	0,415
Залежність	0,59	1,05	0,000
Демонстративність	0,89	0,93	0,496
Каліцтво	0,71	0,98	0,041
Активна байдужість	2,38	1,98	0,014
Пасивна байдужість	0,68	0,92	0,034
Опис	2,00	1,49	0,031

Дані Таблиці 4 засвідчують, що статистично значущі відмінності в середніх значеннях вираження показників агресії у випробуваних різної статі виявлено у відношенні: «агресії» ($p \leq 0,001$), «залежності» ($p \leq 0,001$), «активної байдужості» ($p \leq 0,05$), «страху» ($p \leq 0,05$), «директивності» ($p \leq 0,05$), «опису» ($p \leq 0,05$), «пасивної байдужості» ($p \leq 0,05$), «каліцтва» ($p \leq 0,05$).

Узагальнення результатів вивчення особливостей прояву показників агресії у досліджуваних різної статі переконує, що достовірно вищий ступінь прояву агресивності («агресія») демонструють досліджувані чоловічої статі, а найнижчий ступінь

прояву – досліджувани жіночої статі. Аналогічний характер розподілу середніх значень вираження показників агресії у випробуваних чоловічої і жіночої статі виявлено у відношенні: «залежності», «страху», «директивності», «пасивної байдужості» і «каліцтва». Натомість, у досліджуваних жіночої статі, на відміну від чоловічої, спостерігається достовірно вищий ступінь прояву таких показників агресії, як «активна байдужість» і «опис».

Розглянемо результати вивчення відмінностей у середніх значеннях вираження показників агресії у випробуваних, вимірних за допомогою методики вивчення показників і форм агресії А. Басса і А. Даркі. Порівняння середніх значень вираження показників агресії у досліджуваних різної статі виявило низку важливих закономірностей (див. Табл. 5).

Таблиця 5

Відмінності середніх значень вираження показників агресії у досліджуваних різної статі

(згідно з методикою вивчення показників і форм агресії А. Басса і А. Даркі)

Показники агресії	Стать		Значення ймовірності (p)
	Жінки	чоловік	
фізична агресія	4,43	5,24	0,004
непряма агресія	3,66	4,21	0,023
дратівливість	4,12	5,16	0,005
негативізм	1,97	2,26	0,221
образа	3,64	3,95	0,302
підозрілість	4,79	5,27	0,202
вербальна агресія	6,25	6,17	0,870
почуття провини	5,54	4,99	0,026
індекс агресивності	19,4	21,5	0,020
індекс ворожості	8,16	8,93	0,204

Табличні дані дають змогу констатувати, що статистично значущі відмінності у середніх значеннях вираження показників агресії у випробуваних різної статі виявлено у відношенні: «фізичної агресії» ($p \leq 0,01$), «дратівливості» ($p \leq 0,01$), «індексу агресивності» ($p \leq 0,05$), «непрямої агресії» ($p \leq 0,05$), «почуття провини» ($p \leq 0,05$).

Узагальнення результатів вивчення особливостей прояву показників і форм агресії у досліджуваних різної статі засвідчує, що достовірно вищий ступінь прояву фізичної агресії («фізична агресія») демонструють досліджувані чоловічої статі, відповідно найнижчий ступінь прояву – досліджувані жіночої статі. Аналогічний характер розподілу середніх значень вираження показників і форм агресії у випробуваних чоловічої і жіночої статі виявлено у відношенні: «дратівливості», «індексу агресивності» і «непрямої агресії». Втім, у досліджуваних жіночої статі, на відміну від чоловічої, спостерігається достовірно вищий ступінь прояву такого показника агресії, як «почуття провини».

Насамкінець, завершуючи аналіз результатів у рамках цього етапу дослідження, розглянемо характер відмінностей у середніх значеннях вираження показників психоемоційного вигорання у випробуваних, виміряних за допомогою методики діагностики рівня емоційного вигорання В. Бойка. Порівняння середніх значень вираження симптомів емоційного вигорання у досліджуваних різної статі виявило низку важливих закономірностей (див. Табл. 6).

Табличні дані дають змогу стверджувати, що статистично значущі відмінності у середніх значеннях вираження симптомів емоційного вигорання у досліджуваних різної статі виявлено за такими показниками: «переживання психотравмуючих обставин» ($p \leq 0,001$), «розширення сфери економії емоцій» ($p \leq 0,001$), «емоційний дефіцит» ($p \leq 0,001$), «особистісна відчуженість» ($p \leq 0,001$), «редукція професійних обов'язків» ($p \leq 0,001$), «емоційна відчуженість» ($p \leq 0,01$), «психосоматичні й психовегетативні порушення» ($p \leq 0,01$), «неадекватне вибіркоче емоційне реагування» ($p \leq 0,05$), «незадоволеність собою» ($p \leq 0,05$).

Узагальнення результатів вивчення особливостей прояву симптомів емоційного вигорання у досліджуваних різної статі дає змогу констатувати, що порівняно з чоловіками в жіночій частини випробуваних спостерігається достовірно вищий ступінь вираження таких показників, як «переживання психотравмуючих обставин», «розширення сфери економії емоцій» і «незадоволеність собою». Натомість, у чоловічій частини досліджуваних спостерігається достовірно вищий ступінь вираження таких симптомів емоційного вигорання, як «емоційний дефіцит», «особистісна відчуженість», «редукція професійних обов'язків», «емоційна відчуженість»,

«психосоматичні та психовегетативні порушення» і «неадекватне вибіркоче емоційне реагування».

Таблиця 6

Відмінності середніх значень вираження показників психоемоційного вигорання у досліджуваних різної статі (згідно з методикою діагностики рівня емоційного вигорання В. Бойка)

Симптоми емоційного вигорання	Стать		Значення ймовірності
	жінки	чоловіки	
переживання психотравмуючих обставин	12,17	6,65	0,000
незадоволеність собою	7,96	7,16	0,012
«загнаність» у кут	5,41	5,78	0,182
тривога і депресія	6,45	6,43	0,798
неадекватне вибіркоче емоційне реагування	5,66	6,45	0,011
емоційно-моральна дезорієнтація	5,50	5,59	0,719
розширення сфери економії	6,09	5,59	0,000
редукція професійних обов'язків	4,13	5,43	0,001
емоційний дефіцит	6,38	7,87	0,000
емоційна відчуженість	6,45	7,52	0,007
особистісна відчуженість	6,16	7,56	0,000
психосоматичні й психовегетативні	6,33	7,44	0,009
загальний рівень емоційного вигорання	78,68	81,07	0,079

Висновки й перспективи. Отже, узагальнення результатів вивчення особливостей прояву характеристик фрустрованості в досліджуваних різної статі дає змогу констатувати таке:

1. Порівняно з чоловіками, в жіночій частині військовослужбовців спостерігається достовірно вищий ступінь

незадоволеності соціальними досягненнями в таких аспектах життєдіяльності, як:

- «власна освіта»,
- «житлово-побутові умови»,
- «загальний рівень фрустрації»,
- «ситуація в державі (суспільстві)»,
- «взаємини з подружжям»,
- «сфера медичного обслуговування»,
- «сфера послуг і побутового обслуговування»,
- «матеріальний стан»,
- «взаєминами з керівництвом».

2. Порівняно з жінками, в чоловічої частини досліджуваних спостерігається достовірно вищий ступінь незадоволеності соціальними досягненнями в таких аспектах життєдіяльності, як:

- «власний спосіб життя загалом»,
- «взаємини з батьками»,
- «взаємини з дітьми».

3. Порівняно з чоловіками, в жіночої частини військовослужбовців спостерігається достовірно вищий ступінь вираження таких показників, як:

- «екстрапунітивна реакція з фіксацією на перешкоді»,
- «імпунітивна реакція з фіксацією на самозахисті»,
- «екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби»,
- «інтропунітивна реакція з фіксацією на самозахисті».

4. Порівняно з жінками, в чоловічої частини досліджуваних спостерігається достовірно вищий ступінь вираження таких показників (фрустраційних реакцій), як:

- «екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті»,
- «імпунітивна реакція з фіксацією на перешкоді».

5. Порівняно з чоловіками, в жіночої частини військовослужбовців спостерігається достовірно вищий ступінь вираження такого показника, як:

- «фрустрація».

6. Порівняно з жінками, в чоловічої частини досліджуваних спостерігається достовірно вищий ступінь вираження таких показників (психічних станів), як:

- «агресивність»,
- «ригідність».

Узагальнення результатів вивчення особливостей прояву показників агресії в досліджуваних різної статі дає можливість констатувати, що:

1. Достовірно вищий ступінь прояву агресивності («агресія») демонструють досліджувані чоловічої статі, а найнижчий ступінь прояву – досліджувані жіночої статі.

2. Розподіл середніх значень вираження показників агресії у випробуваних чоловічої статі виявлено у відношенні:

- «залежності»,
- «страху»,
- «директивності»,
- «пасивної байдужості»,
- «каліцтва».

3. У досліджуваних жіночої статі спостерігається достовірно вищий ступінь прояву таких показників агресії, як:

- «активна байдужість»,
- «опис».

4. Достовірно вищий ступінь прояву фізичної агресії («фізична агресія») демонструють досліджувані чоловічої статі.

5. Розподіл середніх значень вираження показників і форм агресії у випробуваних чоловічої статі виявлено у відношенні:

- «дратівливості»,
- «індексу агресивності»,
- «непрямої агресії».

6. У досліджуваних жіночої статі спостерігається достовірно вищий ступінь прояву такого показника агресії, як:

- «почуття провини».

Узагальнення результатів вивчення особливостей прояву симптомів емоційного вигорання у досліджуваних різної статі дозволяє констатувати, що:

1. Порівняно з чоловіками у жіночій частини військовослужбовців спостерігається достовірно вищий ступінь вираження таких показників, як:

- «переживання психотравмуючих обставин»,
- «розширення сфери економії емоцій»,
- «незадоволеність собою».

2. Порівняно з жінками, в чоловічій частини досліджуваних спостерігається достовірно вищий ступінь вираження таких

симптомів емоційного вигорання, як:

- «емоційний дефіцит»,
- «особистісна відчуженість»,
- «редукція професійних обов'язків»,
- «емоційна відчуженість»,
- «психосоматичні та психовегетативні порушення»,
- «неадекватне вибіркове емоційне реагування».

Представлені показники вираження психологічних особливостей фрустраційної поведінки військовослужбовців різної статі залучені до перспективи подальших досліджень, які будуть спрямовані на психодіагностичний та психоедукаційний процеси у вивченні уявлень військовослужбовців про психологічне здоров'я та здоровий спосіб життя, на виявлення мотивів та стереотипів поведінки, що спрямовані на підтримання, збереження та покращення психологічного здоров'я військовослужбовців різної статі з різним рівнем як об'єктивного, так і суб'єктивного бачення якості професійного функціонування.

Література

1. Березницька, У. О., Мацевко, Т. М., Солошенко, Н. В. (2020). Психічні стани військовослужбовців після повернення із зони ведення бойових дій. *Вісник Національного університету оборони України*, 2 (55), 59-67. DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-55-2-59-67>
2. Блінов, О. А. (2013). Психічні стани військовослужбовців у процесі служби. *Вісник Національного університету оборони України*, 4 (35), 196–203.
3. Божок, Н. О., Климова, О. В. (2014). Психологічний аналіз фрустрації та її особливостей. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*, 44 (4), 220–225.
4. Бююль, А., Цёфель, П. (2002). SPSS: искусство обработки информации: анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей: пер. с нем. СПб.: ООО «ДиаСофтЮГ».
5. Вассерман, Л. И., Иовлев, Б. В., Бербин, М. А. (2004). Методика для психологической диагностики уровня социальной фрустрированности и ее практическое применение. Санкт-Петербург.
6. Грунтковський, О. Л., Жалюк, С. М., Загривий, С. В. Гендерна складова у процесі розвитку Збройних Сил України. Крила України. – 16.03.2010. URL: http://www.sociocenter.vn.ua/untermenue.php?hp_id=9&m_id=60
7. Дерманова, И. Б. (Ред.) (2002). Диагностика состояния агрессии (опросник Басса-Дарки). Диагностика эмоционально нравственного развития. Санкт-Петербург, 80–84.
8. Дятлова, І. В. (2018). Сучасні реалії гендерної політики у збройних силах України. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*,

філософія права, політологія, соціологія, 3(38), 131–143.
<https://doi.org/10.21564/2075-7190.38.140013>

9. Калагін, Ю. А. (2014). Стереотипи військовослужбовців-жінок про армію та військову службу. *Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*, 2, 112–117.

10. Кліменко, Н. Г. (2014). Роль і місце жінки військовослужбовця в Україні. *Економіка та держава*, 5/2014, 116–119.

11. Кримець, Л. В. (2018). Гендерний підхід та демократичні цінності у контексті формування ментальності сучасного покоління військовослужбовців. *Гуманітарний вісник ЗДІА*, 74, 71–81. DOI: <https://doi.org/10.30839/2072-7941.2018.149654>

12. Курбатова, Т. Н., Муляр, О. Н. (2001). *Проективная методика исследования личности «Hand – test»*. Методологическое руководство. Санкт-Петербург : ГМНППП «ИМАТОН».

13. Наследов, А. Д. (2004). *Математические методы психологического исследования: анализ и интерпретация данных*. СПб.: Речь.

14. Наследов А. Д. (2005). *SPSS: компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках*. СПб.: Питер.

15. Партико, Т. Б., Скальська, О. І. (2020). Емоційно-вольові ресурси стресостійкості у військовослужбовців. *Психологічний часопис*, 6 (4), 53–63. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.4.4>

16. Мушкевич, М. І. (Ред.). (2016). *Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім'ям*. Луцьк : Вежа-Друк.

17. Пустовий, О. М. (2017). Дослідження емоційного стану учасників бойових дій на Сході України. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 4(11), 86-92.

18. Binkin, M., Bach, S. J. (1977). *Women and the military*. Washington : The Brookings Institution.

19. Enloe, C. (1983). *Does khaki become you? The militarization of women's lives*. L. : Pluto Press Limited.

20. Mitchell, D. (1966). *Women on the Warpath. The Story of the Women of the First World War*. L. : Cape.

21. Parker, J. (1972). *The army of Flanders and the Spanish road, 1567–1659 : The logistics of Spanish victory and defeat in the Low countries' wars*. Cambridge: Univ. press.

22. Rustad, M. (1982). *Women in khaki. (The American Enlisted Woman)*. N. Y. : Praeger Publishers.

References

1. Bereznytska, U. O., Matsevko, T. M., Soloshenko, N. V. (2020). Psykhichni stany viiskovosluzhbovtziv pislia povnennia iz zony vedennia boiovykh dii [Mental states of servicemen after returning from the combat zone]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy - Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*, 2 (55), 59–67. DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-55-2-59-67>

[in Ukrainian].

2. Blinov, O. A. (2013). Psykhichni stany viiskovosluzhbovtiv u protsesi sluzhby [Mental states of servicemen in the process of service]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy - Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*, 4 (35), 196–203 [in Ukrainian].

3. Bozhok, N. O., Klymova, O. V. (2014). Psykhologichnyi analiz frustratsii ta yii osoblyvosti [Psychological analysis of frustration and its features]. *Problemy suchasnoi pedahohichnoi osvity - Problems of modern pedagogical education*, 44 (4), 220–225 [in Ukrainian].

4. Byuyul, A., TsYofel, P. (2002). *SPSS: iskusstvo obrabotki informatsii: analiz statisticheskikh danykh i vosstanovlenie skrytykh zakonornostey [SPSS: The Art of Information Processing: Analyzing Statistical Data and Recovering Hidden Patterns]*. SPb.: OOO «DiaSoftYuG» [in Russian].

5. Vasserman, L. I., Iovlev, B. V., Berebin, M. A. (2004). Metodika dlya psihologicheskoy diagnostiki urovnya sotsialnoy frustrirovannosti i ee prakticheskoe primenenie [Methodology for psychological diagnostics of the level of social frustration and its practical application]. Sankt-Peterburg [in Russian].

6. Hruntkovskyi, O. L., Zhaliuk, S. M., Zahryvyi, S. V. (2010). Henderna skladova u protsesi rozvytku Zbroinykh Syl Ukrainy [Gender component in the development of the Armed Forces of Ukraine]. *Kryla Ukrainy – Wings of Ukraine* URL: http://www.sociocenter.vn.ua/untermenu.php?hp_id=9&m_id=60 [in Ukrainian].

7. Dermanova, I. B. (Red.) (2002). Diagnostika sostoyaniya agreszii (oprosnik Bassa-Darki) [Diagnostics of the state of aggression (Bass-Darki questionnaire)]. *Diagnostika emotsionalno npravstvennogo razvitiya – Diagnostics of emotional and moral development*. Sankt-Peterburg, 80–84 [in Russian].

8. Diatlova, I. V. (2018). Suchasni realii gendernoi polityky u zbroinykh sylakh Ukrainy [Modern realities of gender policy in the armed forces of Ukraine]. *Visnyk NIU imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia - Bulletin of the Yaroslav the Wise National University. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 3(38), 131–143. <https://doi.org/10.21564/2075-7190.38.140013> [in Ukrainian].

9. Kalahin, Yu. A. (2014). Stereotypy viiskovosluzhbovtiv-zhinok pro armiiu ta viiskovu sluzhbu [Stereotypes of female servicemen about the army and military service]. *Hrani: naukovo-teoretychnyi i hromadsko-politychnyi almanakh - Faces: scientific-theoretical and socio-political almanac*, 2, 112–117 [in Ukrainian].

10. Klimenko, N. H. (2014). Rol i mistse zhinky viiskovosluzhbovtiv v Ukraini [The role and place of female servicemen in Ukraine]. *Ekonomika ta derzhava - Economy and State*, 5/2014, 116–119 [in Ukrainian].

11. Krymets, L. V. (2018). Hendernyi pidkhid ta demokratychni tsinnosti u konteksti formuvannia mentalnosti suchasnoho pokolinnia viiskovosluzhbovtiv [Gender approach and democratic values in the context of forming the mentality of the current generation of servicemen]. *Humanitarnyi visnyk ZDIA - Humanitarian Bulletin ZDIA*, 74, 71–81. DOI: <https://doi.org/10.30839/2072-7941.2018.149654> [in

Ukrainian].

12. Kurbatova, T. N., Mulyar, O. N. (2001). Proektivnaya metodika issledovaniyalichnosti «Hand – test» [Projective method of personality research "Hand - test"]. *Metodologicheskoe rukovodstvo - Methodological guidance*. Sankt-Peterburg : GMNPPP "IMATON" [in Russian].

13. Nasledov, A. D. (2004). *Matematicheskie metody psihologicheskogo issledovaniya: analiz i interpretatsiya dannyih* [Mathematical methods of psychological research: data analysis and interpretation]. SPb.: Rech [in Russian].

14. Nasledov, A. D. (2005). *SPSS: kompyuternyy analiz dannyih v psihologii i sotsialnyih naukah* [SPSS: Computer Analysis of Data in Psychology and Social Sciences]. SPb.: Piter [in Russian].

15. Partyko, T. B., Skalska, O. I. (2020). Emotsiino-volovi resursy stresostiikosti u viiskovoslužhbovtiv [Emotional and volitional resources of stress resistance in servicemen]. *Psyhkholohichniy chasopys - Psychological Journal*, 6 (4), 53–63. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.4.4> [in Ukrainian].

16. Mushkevych, M. I. (Ed.). (2016). *Psyhkholohichna dopomoha uchasykam ATO ta yikh sim'iam* [Psychological assistance to anti-terrorist operation participants and their families]. Lutsk : Vezha-Druk [in Ukrainian].

17. Pustovyi, O. M. (2017). Doslidzhennia emotsiinoho stanu uchasykiv boiovykh dii na Skhodi Ukrainy [A study of the emotional state of participants in hostilities in eastern Ukraine]. *Orhanizatsiina psyhkholohiia. Ekonomichna psyhkholohiia - Organizational psychology. Economic Psychology*, 4(11), 86–92 [in Ukrainian].

18. Binkin, M., Bach, S. J. (1977). *Women and the military*. Washington : The Brookings Institution.

19. Enloe, C. (1983). *Does khaki become you? The militarization of women's lives*. L. : Pluto Press Limited.

20. Mitchell, D. (1966). *Women on the Warpath. The Story of the Women of the First World War*. L. : Cape.

21. Parker, J. (1972). *The army of Flanders and the Spanish road, 1567–1659 : The logistics of Spanish victory and defeat in the Low countries' wars*. Cambridge: Univ. press.

22. Rustad, M. (1982). *Women in khaki. (The American Enlisted Woman)*. N. Y.: Prae-ger Publishers.

Received: 16.10.2021

Accepted: 30.10.2021